

УДК 81'367.335-112)

РОЗВИТОК ПАРАТАКСИСУ Й ГІПОТАКСИСУ В СТУДІЯХ УЧЕНИХ МОСКОВСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ

Ніколайчук А.С., Козорог А.І.

Донбаський державний педагогічний університет

Стаття присвячена історії вивчення паратаксисту й гіпотаксисту складного речення в студіях мовознавців Московської лінгвістичної школи. Визначено внесок представників у теорію розвитку синтаксичних зв'язків. Проаналізовано особливості вивчення сурядності й підрядності в працях учених Московської школи, а також у студіях А. Мейє, Ф. Є. Корша, П. Д. Первова, С. С. Дложевського, та ін. Проведено докладний аналіз низки цінних тверджень Ф. Є. Корша щодо питань історії формування складнопідрядних речень на прикладі відносних конструкцій. Розкрито погляди лінгвістів на генезис та еволюцію паратаксисту й гіпотаксисту.

Ключові слова: сурядність, підрядність, складне речення, генезис, Московська лінгвістична школа.

Постановка проблеми. Розвиток будь-якої мови відбувається як боротьба двох протилежних тенденцій: до збереження та стабілізації системи мови, з одного боку, та до її адаптації, перебудови, удосконалення, з іншого. Своєрідний взаємозв'язок та переплетіння зазначених тенденцій і реальні форми їхнього вияву зумовлюють не лише межі можливих історичних змін у мові та їхні темпи, а й характер проходження цих змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснений нами огляд літератури свідчить про те, що серед праць, присвячених аналізу синтаксичних концепцій учених Московської лінгвістичної школи, значне місце посідають роботи В.В. Виноградова, С.М. Ширяєва, В.Г. Адмоні, В.В. Шеуліна, М.І. Черемисиної, Т.А. Колосової, В.А. Белошапкової, В.І. Собінікової, Р.Д. Кузнецової, А.П. Загнітка та ін. Проте в сучасному мовознавстві бракує комплексних лінгвоісторіографічних праць, присвячених поглядам того чи іншого лінгвіста на проблему історії явищ паратаксисту й гіпотаксисту в складному реченні.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення причин, напрямів та форм мовних змін, безперечно, належить до найскладніших проблем лінгвістики. Історичний синтаксис у мовознавстві порівняно з морфологією та фонологією є малодослідженою сферою лінгвістики.

Актуальність визначена значністю внеску мовознавців Московської лінгвістичної школи у вивчення широкого кола синтаксичних явищ, у тому числі сурядності й підрядності. Відсутність комплексного підходу до аналізу концепції зумовила необхідність спеціального лінгвоісторіографічного дослідження.

Мета статті. Головною метою цього дослідження є розкриття концепцій мовознавців Московської лінгвістичної школи, пов'язаних з паратаксистом і гіпотаксистом у складному реченні та з особливостями їхнього історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Процес розвитку мови був у центрі наукових пошуків учених Московської лінгвістичної школи. Учені дотримувалися домінуючого для ХІХ ст. – початку ХХ ст. погляду на мовознавство як на історичну науку. Основою вивчення сурядного й підрядного зв'язків у діахронії став формальний підхід.

Важливе місце в студіях учених Московської лінгвістичної школи посідала розробка твер-

джень про паратаксист і гіпотаксист у складному реченні в діахронії. Цьому аспекту вивчення проблеми присвятили праці Є.Ф. Будде [1] й О.М. Пешковський [7].

Зокрема, Є. Ф. Будде висловив думку, що гіпотаксист походить від паратаксисту, а на давнішому ступені розвитку мов були лише самостійні, незалежні речення. Учений зазначав, що «раніше, до об'єднання речень навколо головного способом підрядності інших речень у різних видах і формах, було, ймовірно, сполучення єднальними сполучниками або безсполучниковістю, доки мова (російська) не виробила форм підрядності під впливом розвинених потреб думки дати в самій мові вираження планомірного співвідношення головних і другорядних, у психологічному значенні, своїх частин» [1, с. 228].

У зв'язку з цим доречно звернутися до праць французького лінгвіста А. Мейє. У праці «Вступ до порівняльного вивчення індоєвропейських мов» (1-е видання – 1903) А. Мейє представив результати, отримані індоєвропейською ХІХ ст. У монографії вченого розглядається й питання паратактичного й гіпотактичного зв'язків у складному реченні.

Розглядаючи питання щодо походження гіпотаксисту речень в індоєвропейський період, А. Мейє зазначав: «багато з того, що в інших мовах виражається за допомогою підрядних речень, могло в індоєвропейську епоху виражатися в межах того ж речення за допомогою іменних форм... було непотрібно вживати підрядні речення в декількох випадках, коли більшість індоєвропейських мов, наприклад французька, використовуює їх» [там же, с. 376].

Значення дієприкметників, на думку лінгвіста, полягає в тому, що вони слугують для прилягання, що є основним синтаксичним засобом індоєвропейської мови [там же].

У праці «Спільнослов'янська мова» (1-е видання – 1924) А. Мейє присвятив паратаксисту й гіпотаксисту спеціальні розділи. Зокрема, учений зазначив, що групи слів у реченні часто містяться поряд без формального вираження зв'язку; це називається «асиндетоном» (безсполучниковістю). Але водночас, часто з'являється необхідність виразити цей зв'язок. У групі слов'янських мов безсполучниковий зв'язок трапляється нечасто, спостерігається переважно в російській мові [5, с. 388].

У цілому, за спостереженнями А. Мейс, усі частки, що слугують у слов'янських мовах для зв'язку речень, – давнього походження. Вони не роз'яснюються в слов'янських мовах, і лише їхній особливий ужиток є власне слов'янським [там же, с. 389].

На думку вченого, у народній мові гіпотаксис загалом не має великого значення. До того, відносне слово й сполучники, що є основними засобами підрядності, з часом поновлюються. Синтаксис підрядності в слов'янських мовах простий, тому що в них відсутні проблеми, що пов'язані з різним ужитком дійсного та умовного способів [там же, с. 390].

Повернемося до праць учених Московської школи. О. М. Пешковський стверджував: «Як усе просте виникло раніше складного, так і сурядність давніша за підрядність» [7, с. 473]. Учений пояснював це тим, що підрядні сполучники майже всі є похідними, а сурядні – первинними. Виявляється це також у переважанні сурядності над підрядністю в давньому й народному мовленні. Під час перекладу з давніх мов на сучасні постійно доводиться замінити паратаксис гіпотаксисом (пор. давньоруське сполучення [там же, с. 473]. Процес витіснення сурядності підрядністю є одним з окремих випадків загального процесу розвитку синтаксичної перспективи.

Дослідник висунув також гіпотезу про те, що безсполучниковість давніша за сурядність і підрядність. Учений доводив, що «в давньому й повсякденному мовленні ми на кожному кроці знаходимо безсполучникові конструкції там, де сучасне суто літературне мовлення вимагає сполучників [там же, с. 473, 474].

Проблему походження паратаксису й гіпотаксису в складному реченні досліджували й сучасники вчених Московської лінгвістичної школи Ф. Є. Корш, П. Д. Первов, С. С. Дложевський.

У праці Ф. Є. Корша «Засоби відносної підрядності. Розділ із порівняльного синтаксису» (1877) висловлюється думка про можливість вивчення синтаксичних явищ шляхом зіставлення однорідних фактів і мов різних систем [3, с. 14]. Дослідник висловив низку цінних тез щодо історії складнопідрядних речень на прикладі відносних конструкцій:

1. В історії синтаксичного розвитку паратаксис передує гіпотаксису. Тому давнім способом вираження залежності є сурядні засоби зв'язку або навіть їхня відсутність, проте в складному реченні виокремлюються логічно самостійна й логічно підпорядкована частини [там же, с. 17].

2. Залежність між реченнями могла виражатися через особові й вказівні займенники, що стоять на початку підпорядкованого речення. Пор.: *...напротів того стола яма, а в ней камене, а от того столба и от ямы на столб же, на нем две грани* [там же, с. 18].

3. Пізніше закріплюється спосіб вираження підрядних відношень через питальні займенники. Наприклад, на основі питально-відповідної єдності типу: *Каков поп? – таков и приход* – формується складнопідрядне речення типу: *Каков поп, таков и приход* [там же, с. 25].

4. Відносні займенники в багатьох мовах різних сімей походять від вказівних або питальних займенників, проте «не всі народи знайшли необхідним

або можливим створити собі відносні займенники в повному значенні цього слова...: деякі з них зупинилися на відносних частках, тобто на яких-небудь незмінюваних утвореннях відносного (вказівного або питального) кореня зі значенням, первинно встановленим, але пізніше поширеним до такого ступеня, що вони стали годними для вираження відносної підрядності загалом» [там же, с. 22, 23]. На цій же основі формуються сполучники, незмінювані утворення для вираження підрядних відношень у складному реченні.

Учений відстоював думку про більш пізнє виникнення безсполучникових відносних конструкцій і вважав: для того щоб два самостійні речення створили таке складне речення, вони повинні бути тісно пов'язані й за змістом і за формою [там же, с. 16].

Оригінальний погляд на підрядне речення та його походження висловив П. Д. Первов у своїй праці «Синтаксична роль сполучника *ut* у латинській мові та генезис підрядного речення» (1905).

Мовознавець уважав, що процес розвитку складного речення подібно до процесу розвитку простого речення. П. Д. Первов стверджував: «Поширення речень відбувається за встановленими логічними категоріями – властивості, місця, часу, образу дії тощо. Проте не завжди в мові є слово, котрим можна було б прямо позначити властивість, місце, час тощо. Через те що не маємо окремих слів, ми вживаємо порівняння. Порівняння є основним принципом і підпорядкованості підрядного речення головному» [6, с. 423].

С. С. Дложевський розкрив питання про походження й розвиток відносних конструкцій у праці «Проблема виникнення відносних речень у латинській мові» (1915).

Учений доводив, що на певній первинній стадії мовлення переважав паратаксис: «Проблема походження відносних речень у латинській мові могла виникнути й отримати інтерес лише тоді, коли за фактами спостережень над рудиментами в мертвих мовах, над мовами примітивних народів і частково над мовленням дітей було встановлено, що, чим примітивніший ступінь, на якому знаходиться розвиток мови, тим менше скований він писемністю, тим простіше зовнішня сторона способів поєднання речень, так що на деякій первісній стадії мовлення переважає паратаксис, тобто абсолютна сурядність» [2, с. 4].

Сутність паратаксису С. С. Дложевський убачав у тому, що речення нанизуються одне за одним без граматичного позначення спеціальними словами їхнього взаємовідношення [там же, с. 5]. І лише пізніше, на думку мовознавця, з'являються показники відносної підрядності, наприклад, у результаті зміни питальних займенників у відносні.

Питання про походження гіпотаксису досліджував Л. П. Якубинський, який при цьому намагався прослідити стадіальний розвиток синтаксису на основі суспільних відношень. Мовознавець також підрядність виводив із сурядності.

Л. П. Якубинський зазначав, що «в давньоруській літературній мові маємо вже більш або менш розвинуте складнопідрядне речення. Проте деякі властивості вказують на його порівняно недавнє виникнення, але низький рівень дослідженості, а деякі структурні типи складнопідрядного речення

показують, звідки в давньоруській мові походить гіпотактична конструкція» [8, с. 266].

Однією з особливостей давньоруського складнопідрядного речення є те, що воно ще не має розвинутої й диференційованої системи підрядних сполучників, як це є в сучасній російській літературній мові. Зокрема, це виражається в багатозначності гіпотактичних сполучників у давньоруській мові.

Мовознавець зауважив, що «поступово в літературній мові виробляється складна диференційована система підрядних сполучників зі спеціалізацією деяких сполучників для вираження певних відношень. Підрядний сполучник на цих ранніх етапах розвитку мови виступає скоріше як загальний показник гіпотаксису порівняно з паратаксисом» [там же].

Розвиток гіпотактичної конструкції на основі паратактичної полягав у тому, що в одне з сурядних речень вводився сполучник, у зазначеному випадку яко. У цьому й полягав один із перших шляхів розвитку складнопідрядної конструкції в давньоруській мові (на основі перетворення складносурядної конструкції).

Другий шлях розвитку гіпотактичного речення на базі паратактичного полягав у тому, що в головному реченні присудок виражався особою формою дієслова, а в підрядному – дієприкметником [там же, с. 268].

Дослідник зазначав, що «другий шлях розвитку не став основним для складнопідрядного речення в російській літературній мові. Він породив дієприкметникові й дієприслівникові звороти.

Визначальним шляхом розвитку гіпотактичного речення став перший шлях» [там же].

Тому що перший шлях давав можливість за допомогою постановки сполучників з їхньою подальшою диференціацією й спеціалізацією виразити відтінки залежності підрядних речень. Другий шлях не давав такої можливості. Він давав можливість виразити нерівноправність двох речень, що входять в одне складне, показував, яке з цих речень виявляється залежним (те, у якому присудок виражений дієприкметником), але виключав можливість уточнити характер цієї залежності.

Учений підкреслював, що багато пережитків паратаксису є в нашому побутовому мовленні, яке не дає повної реалізації пізнавального процесу в мові (порівняно з писемним мовленням) [там же, с. 82–84].

Висновки і пропозиції. Проведений аналіз підтвердив, що внесок мовознавців Московської лінгвістичної школи у дослідження історії явищ паратаксису й гіпотаксису в складному реченні є дуже значним.

Спроби опису проблеми сурядності й підрядності в діахронії ученими Московської школи характеризуються значною різноманітністю підходів. Концепція розвитку складних речень Ф. Е. Корша дещо відрізнялась від поглядів учених Московської та Харківської лінгвістичних шкіл. Дослідник наполягав на пізнішому виникненні й розвитку безсполучникових речень (тоді як О. О. Потебня, О. М. Пешковський доводили, що безсполучниковість давніше за сурядність і підрядність).

Список літератури:

1. Будде Е. Ф. Основы синтаксиса русского языка / Е. Ф. Будде // Русский филологический вестник. – 1913. – № 3–4. – С. 121–382.
2. Дложевский С. С. Проблема возникновения относительных предложений в латинском языке / С. С. Дложевский // Университетские известия. – 1915. – № 4. – С. 1–19.
3. Корш Ф. Е. Способы относительного подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса / Ф. Е. Корш. – М., 1877. – 110 с.
4. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе; [пер. с франц. Д. Кудрявского]. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 512 с. – (Серия «Лингвистическое наследие XX века»).
5. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе; [пер. с франц. П. С. Кузнецова]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1951. – 492 с.
6. Первов П. Синтаксическая роль союза *ut* в латинском языке и генезис придаточного предложения / П. Первов // Журн. м-во нар. просв. – 1905. – Сентябрь–ноябрь. – С. 423–432, с. 509–538.
7. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Александр Матвеевич Пешковский. – 7-е изд., доп. – М.: Учпедгиз, 1956. – 512 с.
8. Якубинский Л. П. История древнерусского языка / Л. П. Якубинский. – М.: Учпедгиз, 1953. – 367 с.

Николайчук А.С., Козорог А.И.

Донбасский государственный педагогический университет

РАЗВИТИЕ ПАРАТАКСИСА И ГИПОТАКСИСА В СТУДИЯХ УЧЕНЫХ МОСКОВСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ

Аннотация

Статья посвящена истории изучения паратаксиса и гипотаксиса сложного предложения в студиях ученых Московской лингвистической школы. Определен вклад представителей в теорию развития синтаксических связей. Проанализированы особенности изучения сочинения и подчинения в работах ученых Московской школы, а также в студиях А. Мейе, Ф. Е. Корша, П. Д. Первова, С. С. Дложевского, и др. Проведен подробный анализ ряда ценных утверждений Ф. Е. Корша об вопросах истории формирования сложноподчиненных предложений на примере относительных конструкций. Раскрыты взгляды лингвистов на генезис и эволюцию паратаксиса и гипотаксиса.

Ключевые слова: сочинение, подчинение, сложное предложение, генезис, Московская лингвистическая школа.

Nikolaychuk A.S., Kozorog A.I.
Donbass State Pedagogical University

THE DEVELOPMENT OF HYPOTAXIS AND PARATAXIS IN STUDIOS OF MOSCOW LINGUISTIC SCHOOL

Summary

The article is devoted to the history of studying hypotaxis and parataxis of the complex sentences in the studios of linguists of Moscow linguistic school. Special studies of coordination and subordination in the works of scientists of Moscow school as well as in the studios of A. Meje, F. Korsh, P. Pervov, S. Doljevskuy and others are analyzed. The detailed analysis of some important statements of F. Korsh according to the questions of the history of formation of complex sentences by the example of the relative constructions is done. Linguists' views of genesis and evolutions of hypotaxis and parataxis are open.

Keywords: coordination, subordination, complex sentence, genesis, Moscow linguistic school.